

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ
«ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ»Ը
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ
ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՑԵԱՆ

Հայագիտութեան մէջ լայն հետազոտութիւնների արժանացած թեմա է հայ վաղ միջնադարեան պատմագիրներ Մովսէս Խորենացուց եւ Անանունից (Կեղծ Սերէոս) յայտնի Արա Գեղեցիկի եւ Շամիրամի աւանդութիւնը, որին անդրադարձել են թէ՛ հայ, թէ՛ այլազգի գիտնականները: Նուազ ուսումնասիրուած, բայց ոչ պակաս ուշադրաւ նիւթ է տրամադրուած նաեւ ազգագրագէտ-բանահաւաք Երուանդ Լալայեանի (1864-1931) գրառած «Արա Գեղեցիկ աւանդավէպ»¹, որն իր բովանդակութեամբ, լոյս է սփռում ոչ միայն հայ, այլեւ մի շարք այլ ժողովուրդների հնագոյն դիցաբանական ըմբռնումների վրայ: Աւանդավէպը պատմել է Ուզունյար գիւղում ապաստանած հարիւրամեայ ծերունի, կարնեցի Սահակ Սահակեանը, որն էլ իր հերթին գրոյցը լսել է Մուշ քաղաքում: Աւանդավէպը գիտական բացառիկ արժէք է ներկայացնում եւ աւելին է քան պատմական դէպքերի ու ժամանակների արձագանգը:

Զրոյցն ասում է.

Մոտուլում ապրող Արամ թագաւորի կրտսեր որդի Արա Գեղեցիկը գնում է Շամիրամի մօտ՝ հօր աչքերի կուրութիւնը բուժելու համար դեղ բերելու: Նրան հետեւում են երկու եղբայրները: Ծանապարհին, նա հանդիպում է մի բերդում փակուած, Խազալ անունով աղջկայ, որին առեւանգել էր դելը: Սպանում է դելին եւ Խազալին կնութեան տալիս աւագ եղբորը: Եւս մէկ դելի է սպանում: Ազատում է նրա բանտարկած հուրի հրեղէն աղջկան եւ տալիս միւս եղբորը: Սպանում է էլի մէկ դելի եւ ազատում գեղեցկուհի Զուարթին: Վերջինս պատմում է պատմութիւնը Հաւլունի թրի, որը սկզբում մի երկաթ է եղել: Սրանով խփել են կովին եւ ծակել-անցել է: Զուարթի հայրը դարբնի մօտ, դրանից թուր է սարքել տուել: Շամիրամը ձգտել է ձեռք բերել այդ թուրը, բայց չի կարողացել: Նա դելին յանձնարարել է առեւանգել Զուարթին, որպէսզի յետոյ նրա հայրը՝ որպէս փրկագին, թուրն առաջարկի աղջկայ փոխարէն: Եւ ահա, Արան եկել, սպանել է դելին եւ ազատել Զուարթին: Մեռնելու օրը, աղջկայ հայրը որդիներին պատուիրել էր թուրը ծովը գցել: Երբ գցել էին, զազաններ ու ձկներ էին նետուել ջրից դէպի վեր:

Արան Զուարթին հարսնացու է ընտրում իր համար: Զուարթը խորհուրդ է տալիս հանդիպել մի այեհեր ծերունու եւ նրանից իմանալ Շամիրամից դեղ բերելու գաղտնիքը: Ծերունին՝ Շամիրամի ապարանքը տանող ճանապարհը հսկող չորս դեւերից մէկը լինելով հանդերձ, համակրանքով է լցւում դէպի Արան եւ պատուիրում է չհրապուրուել պչրուհու թովչանքով ու չմտենալ նրան: Սակայն Արան՝ Շամիրամի հմայքին չդիմանալով, մի համրոյր է դրոշմում նրա այտին, երբ քնած էր, մատանին դնում է մատը, դեղը վերցնում ու հեռանում:

Առաւօտեան, Շամիրամն արթնանում է եւ մատանու վրայ կարդում. «Արա Գեղեցիկ, որդի Արամ թագաւորի»: Այնուհետեւ զօրք է պատրաստում Արամ թագաւորի դէմ գնալու համար:

Տունդարձի ճանապարհին, եղբայրները նախանձից Արային գցում են ջրհորը եւ իրենք՝ դեւերից փրկուած աղջիկների հետ, շարունակում ճանապարհը:

Արային փրկում է ինչ-որ վաճառական եւ բերում նրա հօր մօտ:

Շուրջ 10 օր յետոյ Շամիրամը յայտնւում է իր զօրքով: Արան հօրն ասում է թէ մէնակ կը գնայ նրա մօտ բանակցելու: Երեսուն անգէն գինուոր է առնում իր հետ եւ ուղեւորւում Շամիրամի ճամբարը: Վերջինս գերում է նրան եւ հեռանում դէպի Վան:

Երեք տարի Արան մնում է Շամիրամի մօտ: Երեք տարին Արամ թագաւորի եւ Զուարթի համար երեք դար է թւում, այնքան են թախծում նրա կարօտից: Նամակ են ուղարկում Արային, որը կարդալով, Արան ծպտուած փախչում է Շամիրամի մօտից: Երբ գալիս է, հարսանիք են անում իր եւ Զուարթի համար:

Փամանակն աշուն է լինում: Մինչեւ ձմեռ, Արան պատրաստւում է պատերազմի: Գարնանը, զօրքն առնում, շարժւում է դէպի Վան: Շամիրամն էլ իր կողմից շարժւում է Արայի վրայ: Բախւում են Սասունի սահմանում: Խլաթի մօտ Շամիրամի ուժերը նեղն են ընկնում, սակայն՝ հակազրոհի անցնելով, փախուստի են մատնւում Արայի զօրքերին:

Արան ընկնում է մարտում, թէպէտ Շամիրամը պատուիրել էր չսպանել «երկար մազերով, բարձրահասակ եւ անմամն» իր սիրեցեալին: Շամիրամն ինքն է փնտռում եւ գտնում Արայի «հսկայ դիակը»: Երեք օր շարունակ իր պալատում գրկում է նրան եւ ողբում, ապա մեծ շուքով տանում եւ թաղում է:

Լալայեանի գրառած այս պատումի ապշեցուցիչ գուգահեռներն առաջին հերթին, նկատում ենք դադստանեան «Երեք եղբայր եւ Շահ-Իշխուհի» հեքիաթում²: Բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

Հին ժամանակներում, մի մարդ էր ապրում, որը ծերութեան հասկում կորցնում է տեսողութիւնը: Գալիս են երեք որդիները եւ հարցնում թէ ո՞րն է նրա աչքերի դեղը, որ գնան, գտնեն եւ բերեն: Հայրը պատասխանում է.

- Ծահ-Դշխուհու ալգու պտուղներն են իմ աչքերի դեղը:

Աւագ որդին ճանապարհ է ընկնում եւ հեռու աշխարհներում հանդիպում մի ծերունու, որը ճաքճաք ճանապարհն էր կարկատում:

- Ես քեզ յաջողութիւն կը մաղթէի,- ասում է,- բայց ի՞նչ յաջողութիւն յիմար աշխատանքին:

- Դէ ի՞նչ, թող քեզ էլ յաջողութիւն չլինի,- պատասխանում է ծերունին:

Աւագ որդին գնում, գնում, մի հրաշք այգի է տեսնում՝ հրաշք պտուղներով: Մտածում է թէ դա է հենց Ծահ-Դշխուհու այգին: Խուրջինները լցնում է զանազան պտուղներով եւ վերադառնում հօր մօտ: Բայց հայրն ասում է թէ այդ այգին իրեն ծանօթ է դեռ ջահել տարիներից, բայց իր ուզածը չէ:

Ճանապարհ է ընկնում միջնեկ որդին: Սա էլ գնում, հանդիպում է ճանապարհը կարկատող ծերունուն եւ նրան երջանկութիւն չի ցանկանում իր «յիմար աշխատանքի» մէջ: Սա էլ մի հրաշք այգուց պտուղներ է բերում հօրը, բայց այդ այգին էլ, դուրս է գալիս, որ նրա ուզածը չէ:

Ճանապարհ է ընկնում կրտսեր որդին, որը ճանապարհը կարկատող ծերունուն հանդիպելով, ասում է.

- Տեսնում եմ, դու մտահոգւում ես ճամբորդների մասին: Թող քեզ յաջողութիւն լինի աշխատանքիդ մէջ:

Ծերունին սովորեցնում է նրան թէ ինչպէ՛ս գտնի Ծահ-Դշխուհու այգին եւ ինչպէ՛ս այնտեղից պտուղներ քաղի:

- Կ'անցնես,- ասում է,- կաթի, իւղի եւ մեղրի գետերով, կը տեսնես բլրերդապակէ, արծաթէ եւ ոսկիէ աշտարակներ: Դա Ծահ-Դշխուհու պալատն է: Կը գտնես երկաթէ դարպասներ, որոնք կախարդուած են: Ով դիպչում է դրանց, մեռած ընկնում է: Փայտի ծալին երկաթէ մեխ ամրացրու եւ դրանով բացիր դարպասները: Երբ մտնես այգի, ոտքերդ կապտտիր փափուկ խոտերով, որ պահակները ոտնահետքերդ չնկատեն: Պտուղներին ձեռքով չդիպչես, թէ չէ ծառերն իրենց ճիւղերով կը խեղդեն քեզ: Փայտով քաշիր:

Կրտսեր որդին վարւում է ծերունու խորհուրդների համաձայն: Տուն դառնալուց առաջ, շատ է ուզում տեսնել Ծահ-Դշխուհուն: Մտնում է նրա պալատը եւ տեսնում, որ գեղեցկուհին քնած է ոսկէ անկողնում: Ճակատին աստղ է փայլում: Ուտում եւ խմում է սեղանին դրուած խորտիկներից ու գինուց, ապա արմատէ մատանին դրնում է Ծահ-Դշխուհու մատն ու հեռանում: Պտուղները բերում, տա-

լիս է հօրը, որն ուտում եւ վերստանում է իր տեսողութիւնը: Վերանում են միւս հիւանդութիւնները:

Առաւօտեան, Շահ-Դշխունհին արթնանում է եւ տեսնում մատին դրուած մատանին: Կախարդական հայելուց հարցնում է թէ ո՞վ է եղել իր մօտ եւ իմանում քաջ տղայի մասին: Եօթ թագաւորութեան է տիրած լինում Շահ-Դշխունհին: Հաւաքում է բոլոր զօրքերը եւ պատերազմի գնում այն երկրի վրայ, որտեղ ապրում էր տղան՝ իր հօր եւ եղբայրների հետ: Երբ տեղ է հասնում, վրան է խփում ու պահանջում, որ ներկայանայ նա՝ ով եղել է իր այգում: Սկզբում գալիս է տղայի աւագ եղբայրը: Շահ-Դշխունհին հարցնում է.

- Ինչպէ՞ս քաղեցիր պտուղները:

- Ձեռքերով,- պատասխանում է երիտասարդը:

Թագունհին հրամայում է դուրս վաճել նրան: Վաճում է նաեւ միջնեկ եղբորը: Երբ ներկայանում է իր փնտած երիտասարդը, համոզում է որ նա է եղել իր այգում, զօրքի առջեւ երեք անգամ համբուրում է նրան եւ ամուսնանում հետը: Այդպէս նրանք ապրում են երկար եւ բախտաւոր:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս հեքիաթը, թէեւ իր ձեւային որոշակի փոփոխութիւններով, ակնյայտօրէն բարոյախօսական խնդիրներ է հետապնդել, այնուամենայնիւ «Արա Գեղեցիկ աւանդավէպ»ի հետ ունեցած սիւժէտային յենքը պահպանել է՝ միայն այն հիմնական տարբերութեամբ, որ «տեսողութեան դեղի» տիրունհին (Շամիրամը) վերջում ո՛չ թէ պատերազմում է հերոսի դէմ, այլ ամուսնանում նրա հետ:

Հայկական աւանդավէպի սիւժէն՝ որոշակի լրացումներով, առկայ է նաեւ ռուսական «Կտրիճ երիտասարդի, երիտասարդացնող խնձորների եւ կենդանի ջրի հեքիաթի» ութ տարբերակներում, որոնք զրի է առել բանագէտ Ա. Ն. Աֆանասեւը³: Այդ տարբերակներից յարադրման կարգով դուրս բերուած առանցքային մոտիւի համաձայն, նոյնպէս վատառողջ, կուրացած ծերունի արքայ Եֆեմիանի երեք որդիները հօր համար ճանապարհ են ընկնում հեռաւոր մի թագաւորութիւն, որի թագուհու այգում աճում է հրաշք խնձորենին, իսկ ջրհորում կենդանի ջուր կայ: Մի տարբերակում թագուհու («չարմաղ աղջկայ») ոտքերից եւ ձեռքերից 30 տարով երիտասարդացնող ջուր է հոսում: Ինքը գեղեցկուհիներից կազմուած իր զօրքի հետ միասին 9 օր քնում է, յետոյ արթնանում: Նրա մօտ ուղեւորուող արքայազներից երկու աւագները խելօքի համարում ունեն, կրտսերը՝ յիմարի (խենթի՝ ծուռի, ինչպէս հայկական էպոսի Սասնայ տան հերոսները): Գրեթէ բոլոր տարբերակներում էլ պատմում է, որ աւագ եղբայրները հրապուրւեցին ճանապարհին հանդիպող գեղեցկուհիներով, մոռացան ուղեւոր

րութեան նպատակի՝ իրենց վերադարձին սպասող հօր մասին ու գերի դարձան պջրուհիների ուղղալիքներին: Կրտսեր որդին արհամարհում է այդ կանանց: Հանդիպում է հրաշք այգին տանող ճանապարհը հրակող «բարայազա» քոյրերին եւ նրանց խորհուրդներով, ինչպէս նաեւ նրանց տուած ձիերով (կամ արծիւներով) հասնում է թագուհու ապարանքը: Քաղում է Երիտասարդացնող խնձորները, վերցնում կենդանի ջուրը, համբուրում է քնած թագուհուն, իր մատանին դնում նրա մատը, նրա մատանին՝ իր, դիտմամբ կամ անզգուշօրէն արթնացնում է նրան ու հապճեպ բռնում տունդարձի ճանապարհը: Վերադարձին հանդիպում է անյաջողութեան հանդիպած եղբայրներին, փրկում նրանց, սակայն վերջիններս՝ նախանձից, իրենց կրտսեր եղբօր գցում են հորը (կամ ջրհորը) եւ հայր արքային յայտարարում թէ իրենք են ձեռք բերել խնձորներն եւ կենդանի ջուրը: Կրտսեր արքայազնը հորի մէջ գահավիժում է 3 օրուայ ընթացքում, ապա ընկնում ստորգետնեայ մութ աշխարհ, որտեղ մարդիկ գործ ունեն կրակի հետ եւ շատ տխուր են: Վիշապը (կամ վիշապները) պէտք է խժռեն տեղի արքայադստերը (կամ արքայադուստրերին): Տղան սպանում է վիշապներին եւ փրկում նրանց: Որպէս երախտիքի արտայայտութիւն, արքան կարգադրում է ճանապարհի ուտեստ պատրաստել արծուի համար, որն էլ հերոսին լոյս աշխարհ է դուրս բերում: Գալիս է թագուհին՝ իր զօրքով եւ պահանջում յանձնել մեղաւորին՝ նրան, ով գողացել էր իր այգու խնձորները եւ կենդանի ջուրը: Արքայի աւագ որդիները փորձում են իրենց ներկայացնել կրտսեր եղբօր փոխարէն, սակայն թագուհին՝ ճանաչելով, վռնդում է նրանց: Ծանաչում է նաեւ իրական հերոսին: Յետոյ երկուսով գնում են արքայի մօտ, պատմում իրողութիւնը, ամուսնանում ու մինչեւ խոր ծերութիւն ապրում երջանիկ:

Ներկայացուած սիւժէները նորանոր մանրամասներով դրսեւորւում են հայկական «Անմահական խնձորը» հեքիաթում, որը Վաղարշապատից գրի է առել բանահաւաք Տիգրան Նաւասարդեանը (1861-1927)⁴: Հեքիաթը, որում հրաշք պտուղը (խնձորը) թէեւ օտար եզերքում չէ, այլ հենց թագաւորի այգում, այնուամենայնիւ մեծապէս լրացնում է մեր պատկերացումները Լայպեանի գրառած աւանդավէպի ակունքների վերաբերեալ: Հեքիաթի համառօտ բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

Մի թագաւորի պալատի այգում անմահական խնձորի ծառ է աճում, բայց թագաւորը ոչ մի անգամ չի կարողանում համտեսել պտուղը: Հենց հասնելու պահը գալիս է, տեսնում է խնձորը չկայ: Թագաւորի երեք որդիները որոշում են հսկել եւ բռնել գողին: Աւագը եւ միջնակը երկու տարի, հերթով պառկում են ծառի տակ, բայց լուսադէմին,

երբ ուր որ է պտուղը պէտք է հասունանար, քունները տանում է եւ քնում են: Առաւօտեան, դարձեալ ձեռնունայն են մնում: Յաջորդ տարի, կրտսեր որդին մատը կտրում է, վրան աղ լցնում, որ չքնի եւ դարան է մտնում ծառի տակ: Առաւօտեան տեսնում է գողը դեւ է: Եկաւ, բարձրացաւ ծառը, որ խնձորն ուտի: Տղան նետով գարկում, ցած է գլորում նրան: Մօտենում է, որ մէկ էլ խփի, բայց դեւը փախչում է, ապա գնում, դրմփալով ընկնում է մի խոր փոսի մէջ: Նրա ետեւից ընկած տղան կռանում եւ տեսնում է, որ փոսը յատակ չունի: Այդ տեղը նշան է անում, վերադառնում, խնձորը քաղում եւ տանում է հօրը: Արքան երեք որդիներին ուղարկում է դեւի ետեւից: Հասնում են եւ մեծ եղբօրն իջեցնում ներքեւ: Բայց նա՝ մի քիչ իջնելով, բղաւում է.

- Այ, հարա՛յ, ես եփուեցի, քաշէք:

Միջնեկ եղբօրն են կախ տալիս: Նա էլ է բացականչում.

- Այ, հարա՛յ, էրուեցի, խաշուեցի, քաշէք:

Երբ փոքր եղբօր հերթն է հասնում, պատուիրում է.

- Որ ասեմ՝ էրուեցի, խորովուեցի, դուք ականջ չէք անի՝ հա կախ կը տաք, ընչանք հասնեմ:

Այդպէս էլ վարում են: Փոքր եղբայրը հասնում է հորի յատակին եւ մի դուռ տեսնում: Մտնում է ներս ու հանդիպում «հուրի մալաք (հրեշտակ - Գ.Մ.)» աղջկայ, որը նստած, քարզահ է անում: Կողքը դրուած է ոսկէ սինի, մէջը՝ ոսկէ աղուէս եւ ոսկէ շուն, որն՝ աղուէսի ետեւից ընկած, ուզում է բռնի: Եօթ-գլխանի դեւն էլ գլուխը դրել է աղջկայ ծնկներին եւ քնել: Աղջիկն ասում է.

- Այ տղայ, օձն իր պորտովը, դուչն իրա թեւովը չի կարացէ ըստերանք գայ, դու ո՞նց ես սիրտ արէ, էկէ:

- Քո սէրն ա բերէ, - պատասխանում է տղան, ապա թուրը հանում, դեւի եօթ գլուխներն էլ թռցնում է:

Տղան՝ աղջկայ խորհրդով, մտնում է յաջորդ սենեակ, ուր դեւն աղջկայ առեւանգուած միջնեկ քրոջն էր պահում: Սա նոյնպէս հուրի մալաք է, մեծ քրոջից՝ աւելի սիրուն: Քարզահ է անում, կողքը՝ ոսկէ սինի, մէջը՝ ոսկէ հաւ եւ ոսկէ աքլոր: Տասներկու-գլխանի դեւը գլուխը դրել է աղջկայ ծնկանը եւ քնել: Տղան թուրը քաշում, սրա յձ գլուխներն էլ է թռցնում: Միւս սենեակում տեսնում է քոյրերից ամէնագեղեցիկին: Նա էլ է քարզահ անում: Կողքին ոսկէ սինի կայ, մէջը՝ ոսկէ կաքաւ եւ մաղա՝ իրար հետ խաղ անելիս: Քսանչորս-գլխանի դեւն էլ գլուխը դրել է աղջկայ ծնկանը եւ քնել: Տղան խփում, դեւի 24 գլուխն էլ թռցնում է: Աղջիկը փաթաթուում է տղայի վզին եւ նրան մի թալիսման է տալիս, որը չախմախին տալու դէպքում նրա եւ նրա քոյրերի ոսկէ սինիները պէտք է յայտնուէին առջեւը: Գոմից դուրս է բերում սեւ, սպիտակ եւ կարմիր ձիերի ու պատուիրում ամէն մէկից մի մազ

պոկել, որոնք կրակի տալու դէպքում, ձիերը պէտք է յայտնուէին: Ապա տղան գնում է հորի մօտ եւ եղբայրներին ձայն տալիս, որ հանեն իրենց: Եղբայրները դեւերի հարստութիւնն ու ականք քոյրերին դուրս են քաշում: Մնում են փոքր քոյրն ու փոքր եղբայրը: Աղջկայ սիրտը վկայում է, որ տղայի եղբայրները տմարդութիւն պէտք է անեն եւ նրան թողնեն հորի մէջ: Խորհուրդ է տալիս նման բան պատահելու դէպքում, Ուրբաթ օրը գնալ, նստել աղբիւրի մօտ: Երեք ոչխար կը գան ջուր խմելու, մէկը՝ սեւ, մէկը՝ սպիտակ, միւսը՝ կարմիր: Տղան պէտք է իրեն գցի սեւ ոչխարի վրայ, սա նրան կը գցի կարմիրի վրայ, կարմիրն էլ՝ սպիտակի, սպիտակն էլ նրան լոյս աշխարհ կը հանի:

Երբ եղբայրները փոքր քրոջը հանում են հորից, զարմացած են մնում նրա գեղեցկութիւնից: Փոքր եղբօրը նախանձելով, ինչպէս նաեւ իրենց հօր առջեւ ամաչելով նրա քաջագործութիւններից, նրան թողնում են հորի մէջ եւ իրենք հեռանում: Գալիս, հօրն ասում են թէ փոքր եղբօրը դեւերը կերան:

Տղան վարում է աղջկայ խորհրդի համաձայն, բայց՝ սխալուելով, սկզբից սեւ ոչխարի վրայ ընկնելու փոխարէն, ընկնում է սպիտակի վրայ: Սա էլ նրան գցում է կարմիրի վրայ, կարմիրն էլ՝ սեւի, սեւն էլ տղային գցում է մութ աշխարհ: Պարզում է, որ այս աշխարհում եօթ գլխանի վիշապը փակել է աղբիւրի ակը եւ մարդիկ ցեխանման, պղտոր ջուր են խմում: Մի փոքր ջուր է թողնում միայն այն ժամանակ, երբ աղջիկ են տալիս՝ ուտելու: Այդ ժամանակ, հերթը հասած է լինում թագաւորի աղջկան: Տղան արքայադստեր հետ գնում է վիշապի մօտ եւ թուրը հանում, նրա եօթ գլուխն էլ թռցնում է: Երիտասարդ թագաւորը որոշում է պարգեւատրել հերոսին եւ առաջարկում է մտքով անցածն ուզել: Տղան խնդրում է լոյս աշխարհ հասցնել իրեն, բայց այս մի բանը թագաւորի ուժերից վեր է լինում: Խորհուրդ է տալիս դիմել «գմուտս դուչին», որն ամէն անգամ գանգատում է թէ իր ձագերին սպանում են, բայց չգիտէ թէ ո՛վ:

Տղան գնում, գտնում է թռչունի բոյնը եւ պահակ կանգնում ծառի տակ: Երբ տեսնում է վիշապը եկաւ փաթաթուեց ծառին եւ բարձրանում է դէպի բոյնը, կտոր-կտոր է անում նրան եւ գցում ձագերի առջեւ: Ինքը պառկում է ծառի տակ եւ քնում: Գալիս է «գմուտս դուչը», տեսնում է տղային եւ կարծում թէ նա է ամէն անգամ իր ձագերին սպանողը: Ուզում է ծուէն-ծուէն անի, բայց ձագերը չեն թողնում: Զմուտս դուչը թէեւ ծերացած էր, բայց խոստանում է՝ տղայի լաւութեան դիմաց, նրան լոյս աշխարհ հասցնել: Պատուիրում է թագաւորից քառասուն «թուլուխ» ջուր, քառասուն հատ էլ գառան դմակ խնդրել՝ ճանապարհի համար: Տղան բերում է նրա ուզածը եւ թռչնի թեւերի վրայ դուրս գալիս մութ աշխարհից: Լոյս աշխարհում նա մի

հովուի է հանդիպում եւ իր արքայական շորերը փոխանակում նրա ցնցոտիների հետ: Գալիս, հասնում է իր թագաւոր հօր քաղաքը եւ ոսկերչի մօտ աշակերտութեան մտնում:

Մինչ այդ, հայրը, որ կասկածում էր թէ իր աւագ որդիները կրթութեան սերի գլուխը կերել են, սկսում է փնտռել նրան, բայց չի գտնում: Ի վերջոյ, աւագներին պսակում է կրտսերի փրկած քոյրերի հետ: Նրանց փոքրը, սակայն, չի ուզում պսակուել: Թագաւորի առջեւ պայման է դնում, որ կը պսակուել միայն այն դէպքում եթէ իրեն բերեն երեք հատ ոսկէ սինի, ամէն մէկի մէջ՝ ոսկէ կաքաւ եւ ոսկէ մաղա, ոսկէ հաւ եւ ոսկէ աքլոր, ոսկէ շուն եւ ոսկէ աղուէս: Թագաւորն իր ոսկերչին կանչում է, որ նա պատրաստի աղջկայ ուզածը, հակառակ դէպքում՝ գլուխը կը կտրի: Ոսկերչին ինչ անում է, չի կարողանում գործը գլուխ բերել: Նրա աշակերտը (նոյնինքն թագաւորի կրտսեր տղան էր) աղջկայ տուած թալիսմանի օգնութեամբ, ձեռք է բերում երեք սինիները: Ոսկերչը տանում, տալիս է թագաւորին: Ապա նրա աշակերտն իր մօտ եղած կարմիր ձիու մազը կրակին է տալիս, ձին յայտնուում է առջեւը: Հեծնում, գնում է թագաւորի պալատի առջեւ ջիրիդ խաղալու: Ջիրիդով ու՛մ խփում, փռում է գետնին: Բոլորը փախչում են: Այս մասին իմաց են անում թագաւորին, որը գալիս հարցնում է թէ ինչ մարդ է նա: Այդ ժամանակ, տղան պատմում է իր գլխով անցածը: Թագաւորը դահիճներին հրամայում է գլխատել աւագ որդիներին, բայց կրտսերը չի թողնում: Ասում է.

- Նրանք ինձ մուխանաթուփիւն արեցին, ես չեմ անի: Աստուած թող նրանց բարին տայ:

Այստեղ տղան ամուսնանում է իրեն սպասող աղջկայ հետ եւ ուրախ հարսանիք են անում:

Ինչպէս տեսանք, ուսական եւ հայկական հեքիաթները ծերունի արքայի «աչքերի դեղ» են համարում խնձորը, որն ինքնին արդէն դիցարանական հաւատալիքների կարգին է առնչուում: Ազգագրագէտ Գարեգին վրդ. Մրուանձտեանցը (1840-1892) պատմում է հայկական մի հաւատալիքի մասին, ըստ որի, Համբարձման տօնի առաւօտեան, Վասպուրականի Ազնաւորաց բերդի մերձակայքում վազող գետի բուն ակում անմահական, աստուածային խնձոր էր յայտնուում: Ո՛վ վաղ արշալոյսին գալիս էր այդ աղբիւրի մօտ, ձեռքը կարկառում որ վերցնի, խնձորը չքանում էր: Այդ աղբիւրի ակը սուրբ էր համարուում եւ չէր թոյլատրուում պղծել՝ ջուր վերցնելով: Խնձորն, առհասարակ, հնում կապուում էր անմահութեան հետ, որն ընկալուում էր պտղաբերութեան՝ յաւերժ սերնդափոխութեան գաղափարի մէջ: Հայ հեքիաթներում յաճախ է խօսուում այն մասին, որ թափառաչրջիկ դերվիշը

խնձոր է տալիս անպտուղ մարդկանց, որոնք՝ ուտելով, գաւակ են ունենում⁶։ Հին Հռոմում տղամարդու ամորձիները երբեմն «խնձոր» էին անուանում։ Գերմանիայում «խնձոր» էին ասում կանացի ստինքներին։ Հին Յունաստանում խնձորը սիրոյ զիցուհի Աֆրոդիտէի բնորոշիչներէց էր⁷։ Խնձորի պատկերը երբեմն թագաւորական թագի ու գաւազանի զարդ է ընտրուել։ «Խնձոր» է կոչուում եկեղեցական սրբազան խաչից ներքեւ գտնուող գունդը։ Այն ունի բուժիչ յատկութիւններ։ Հայր Ղեւոնդ վ. Ալիշանը (1820-1901) գրում է․ «...գիւնձորն եփեն եւ ծծեն եւ ղնեն ի վերայ աչիցն՝ զաչքն յուժովցընէ եւ զցաւն տանի, եւ զսիրտն յուժովցընէ եւ ուրախ առնէ...»⁸։ Հայ ժողովրդական «Անջիգեար մէր» հեքիաթում անմահութեան խնձորները վիշապներն են հսկում⁹։

«Ժողովրդական առասպելներու մէջ մէկը հորը նետելը կամ իջեցնելը շատ անգամ սպաննել կամ սանդարամետ իջեցնել կը նշանակէ», - ասում է բանասէր Հ. Աղեքսանդր վրդ. Մատիկեանը (1886-1930)¹⁰։ Ռուսական հեքիաթում, ինչպէս տեսանք, հերոսին նետում են հորը, ուր մարդիկ շատ տխուր են եւ գործ ունեն կրակի հետ։ Յիշենք, որ տխուր էր նաեւ Հոմերոսին վերագրուող հին յունական *Ողիսական* էպոսում հանդերձեալ աշխարհ այցի եկած Ողիսեւսի հանդիպումը Աքիլլէսի ստուերի հետ։ Վերջինս գերադասում էր խեղճ գիւղացի լինել երկրի վրայ, քան թագաւոր՝ տարտարոսում¹¹։ Իսկ ընդերկրեայ կրակի մասին խօսուում է նաեւ հայկական «Անմահական խնձորը» հեքիաթում։ Հայկական հեքիաթի մեզ հետաքրքրում է այնքանով, որ նկարագրում է հորը նետուած հերոսի արկածները ստորերկրեայ աշխարհում։ Յատկանշական է, որ ռուսական հեքիաթում, ինչպէս եւ հայկականում, հերոսին մութ աշխարհից լոյս աշխարհ է հանում արծիւր՝ նոյն «զմուռտ դուշը», որը հայ հաւատալիքներում յաճախ նաեւ «սինամահաւք», «սիմուրգ հաւք», «սերբանդ հաւք» է անուանուում եւ ապրում է Սասունի Սիմ լեռան գագաթին։ Լեզուարան Գրիգոր Ղափանցեանը (1887-1957) «Սիմ» անունը բխեցնում է սեմական Սին լուսնի աստուածութիւնից¹²։ Բայց մենք չենք բացառում, որ Սիմ լեռն ունեցած լինէր իր բնիկ աստուածութիւնը, քանցի Սասունի Անթանիա վանքը կառուցուած էր հենց այդ լեռան վրայ¹³, ամենայն հաւանականութեամբ՝ հին հայկական հեթանոսական տաճարի տեղում։

Թէեւ վանեցիների բարբառով «սինամահաւքը» սիրամարգն է¹⁴, սակայն հիմքեր կան պնդելու, որ նախասկզբնական շրջանում նա իբրեւ արծիւ է պատկերացուել։ Հայկական հաւատալիքի համաձայն, «առաւօտեան, երբ արեւը դուրս է գալիս ծովից՝ երկրին շատ մօտիկ է լինում, ջերմութիւնը սաստիկ։ Նա կարող է այրել ու մոխիր դարձնել երկիրը, եթէ ղէմը դուրս չգայ մի մեծ թռչուն, որն իր հսկայական թե-

ւերով հովանի է անում երկրին, մինչեւ արեւը բարձրանում է երկնքի մէջտեղը, հեռանում երկրից, որով պակասում է նրա ջերմութիւնը: Թռչունի թեւերը խանձում են. նա կիսակենդան ընկնում է ծովի մէջ, զովանում, բուժում թեւերը եւ միւս առաւօտը կազդուրուած նորից դուրս է գալիս արեւի դէմ՝ երկրին հովանի անելու»: Հնդարիական դիցաբանութեան մէջ արեւին առնչուող, Արունա անունով մի առասպելական թռչուն (արծիւ) կայ, որը մէկ այլ՝ Գարուդա արծուի հետ, արեւի ուղեկից (կամ արեւի խորհրդանիշ) Սուպարնա զոյգն է կազմում¹⁶: Սուրեա արեւին հետապնդում է չար դեւ Ռահուն: Ցասումով բռնուած, արեւը սպառնում է իր ճառագայթներով մոխրացնել ամբողջ աշխարհը: Աստուածները վախով են համակոււմ: Բրահմա Արարիչը Գարուդային կարգադրում է վերցնել եղբորը՝ Արունային եւ տեղաւորել Սուրեայի կառքի մէջ, որպէսզի իր մարմնով ծածկի երկիրը՝ նրա այրող շողերից¹⁷: Հետաքրքիր է, որ համչէնահայերի հաւատալիքներում «մի վիշապ կայ երկնքում, որն ամէն օր, առաւօտեան, հետեւում է արեւին, որ բռնի ու կուլ տայ: Մինչեւ օրս նրան չի յաջողուել այդ բանը, բայց մի օր կը գայ եւ նա կուլ կը տայ»¹⁸: Խեթական Տեյպիհուլի առասպելում Արունան անհուն երկնքի մարմնաւորում ու վիհանոսն է, որն առեւանգում է արեւի աստծուն¹⁹:

Մեր կարծիքով, Արունա արծիւ-ծովը (ովկիանոսը) հանդիպում է նաեւ կարինցիների եւ վանեցիների հանելուկներից մէկում, որն իր Մանանա ժողովածուում հրատարակել է Սրուանձտեանցը.

«Հանք (հանելուկ - Գ.Մ.) մը ունիմ հանա հանա,
կոտոշուրներ մըսըրխանա-
կաթնադրիւրէն ջուր կը խմէ,
Արընծովէն ձէն կը հանէ»:

Պատասխանը «ամպ ու որոտումն» է²⁰:

Այս հանելուկը մէջբերել է նաեւ բանագէտ Մանուկ Աբեղեանը (1865-1944)՝ Վահագնի առասպելը վերլուծելիս, եւ «արուն ծով»ը կապել է «արիւն ծով» հասկացութեան²¹: Մեր կարծիքով, «մըսըրխանա կոտոշուրներ» ունեցողը կա՛մ մեր ժայռապատկերներում հանդիպող ցլավիշապն է, կա՛մ էլ՝ ցուլը: Երկուսն էլ կապւում են ամպրոպի եւ անձրեւի հետ: Իսկ այդպիսի եղանակի դէպքում, ինչպէս յայտնի է, ամպերն «արեւնագոյն» եւ «ծիրանագոյն» չեն լինում, ինչպէս կարծում է Աբեղեանը²², այլ՝ գորշ ու մռայլ:

Յատկանշական է, որ Սրուանձտեանցի գրառած մի անվերնագիր հեքիաթում արծիւն ամէն տարի ձագ է բերում, իսկ վիշապը գողանում, ուտում է: Արծիւը, որ չգիտէ թէ ո՛վ է գողը, սրտի կսկծից թեւերով փակում է արեւի սկաւառակը եւ աշխարհն ընկղմում խաւարի

մէջ²³։ Նա, անկասկած, արեւի ուղեկից Արունա-Չմուտ ղուշ-երկինք-ով կիանոսն է։

Ուշագրաւ է այն փաստը, որ Մասնայ ծռեր էպոսի պատումներից մէկում Քառասուն-Ճիւղ Մամ Դեղձունը, որը նոյնինքն արեգակն է, Սանասարին ամուսնութեան առաջարկով «թուղթ» է ուղարկում իր «սերբանդ հաւք»ի միջոցով²⁴։

Հնարաւոր է, որ այս առասպելական թռչունը նոյն Փիւնիկն է, որի մասին յունական աղբիւրներն ասում են թէ արծուի տեսք ունի, փետուրների հրաշեկ, հոյակապ գունաւորում։ Սա՝ իր վախճանը կանխագուշակելով, իր իսկ բնում ինքնահրկիզում է, իսկ սերմից ծնւում է նոր թռչուն²⁵։ Հայկական հաւատալիքում էլ, ինչպէս տեսանք, արեւի դէմ դուրս եկող մեծ թռչունն ամէն առաւօտ հրկիզում, կիսակենդան ընկնում է ու ապա նորից կազդուրւում է, յառնում։

Հայկական, դադստանեան եւ ռուսական հեքիաթների հետ ծանօթութիւնն այն մտքին է յանգեցնում, որ «Արա Գեղեցիկ» աւանդավէպի Արան կապուած է հնդիրանական Տրիտայի կերպարին։ Հնդարիական դիցարանութեան մէջ Տրիտան մի դէպքում ըրչի է²⁶։ *Ռիզվեդա* յում ասւում է, որ նա առաջին գոհարերութիւնն է կատարել, իսկ *Ինդրային* մատուցել է սոմա անմահութեան ըմպելիք։ Կայ մէկ այլ Տրիտա՝ երեք եղբայրներից կրտսերը, որին աւագները նենգարար ջրհորն են գցել։ Յայտնի է նաեւ Տրիտա Ապտեա աստուածութիւնը՝ որը կապուած է ջրերի, երկնքի եւ կրակի հետ (նստում է գետերի մէջ, սանձում է արեւ-նժոյգին, երկնքում բորբոքում է կրակը, եւլն.)։ Նա՝ գերագոյն աստուած *Ինդրային* օգնելով, անդամահատում է Վրիթրա վիշապին²⁷։

Տրիտայի մասին փոքր-ինչ աւելին են ասում իրանական տուեալները։ Իրանական դիցարանութեան մէջ Տրիտան (Ֆրիտան) երրորդ մարդն է, ով պատրաստել է հառմա ըմպելիքը (սոմայի գուղահեռը)։ Աւետայում առաջին բուժողն է²⁸ եւ մէկը՝ փառապանծ Փառադատաներից, որոնք իրանական առասպելներում կազմում են երկրի վրայ գոյութիւն ունեցած առաջին հերոսական դինաստիան, որը քաղաքակրթութիւն տարածեց մարդկանց մէջ²⁹։ Իրանական աղբիւրների հիման վրայ նոյնպէս ենթադրում են, որ Տրիտան առասպելական ինչ-որ երեք եղբայրներից երրորդն է՝ կրտսերը, որին եղբայրները դաւաճանաբար գցել են ջուրը (թերեւս՝ ջրհորը կամ հորը), որից յետոյ յայտնուել է երրորդ՝ ստորգետնեայ աշխարհում։ Այստեղ նա կենդանի ջուր է ձեռք բերել (բուժիչ միջոց), ինչի շնորհիւ հնարաւորութիւն է ստացել լոյս աշխարհ դուրս գալ³⁰։ (Թիչենք, որ ռուսական հեքիաթում եւս հեռաւոր թագաւորութիւնում, ուր անմահութեան խնձորենին էր աճում, ջրհորի մէջ կենդանի ջուր կար։)

Տրիտան իրանական դիցարանութեան մէջ համատեղուում է Տրայտաոնի կերպարին: Տրայտաոնը սպանում է եռագլուխ վիշապ Աժի Դահակին (Չոհակին) եւ ազատագրում Ջամշիդի (Հիմայի՝ առասպելական նախամարդու) քոյրերին (կամ դուստրերին)³¹:

Տրիտայի մասին Ջրադաշտին պատմում է Հաոմա աստուածը³², նրան անուանելով «Սամերի ցեղից ուժեղագոյնը»: Համարում է, որ նրա կերպարին է յանգում Ռոստամ Չալի նախնի, դիւցազուն Իսրիթը³³: Պարսիկ միջնադարեան բանաստեղծ Ֆիրդուսին, որն իր *Շահնամէն* գրել է պահլաւական հին ձեռագրերի հիման վրայ, յիշատակում է, որ Ռոստամը սերուած էր արիածին Նարիմանից: Նարիմանը Սամի հայրն էր, Սամը՝ Չալէրի (Դեստան Չալի), Չալէրը՝ Ռոստամի³⁴: Մասնայ ծոեր էպոսի «Մասնայ ծոեր» պատմում (պատմել է Վարդան Մուխտի-Բագիկեանը, գրի է առել Սենեքերիմ Տէր-Յակոբեանը) ասում է.

«Մէկ քանի մ'ժամանակ վերայ ընցաւ,
Դալու (ծուռ - Գ.Մ.) Բաղդասար ելաւ ըռըկաւ,
Իրթուղ, գնաց Իրան-Թուրանա մէջ.
Հանտէ ուր խամար փսակուաւ:
Անու տղէնիր ելան եւ մ'էլ կուպաշտ.
Ելաւ Կալէ Կալան, ելաւ Չալ- Չալից ելաւ Ռոստամ:
Ռոստամ ուրը կ'ըսին Բաղդասարը՝ ցեղից ը»³⁵:

Որ Ռոստամը սերուած է Մասնայ տան խոյրից, շատ լաւ երեւում է նաեւ Սրուանձտեանցի գրառած «Մալմանն ու Ռոստոմն» հեքիաթից³⁶: Ռոստոմն իր հօր՝ Չալի վրէժը Մալմանից առնելու համար (Մալմանը Չալի ականջը մեխել էր սիւնից), հետը վերցնում է իր «քեռու լած Վրժանին» ու գնում է նրան գտնելու: Հեքիաթին ասում է. «Վրժան ալ պզտիկ բրդուծ չէր ու այնպէս ձայնեղ էր, որ երբոր բոռար, արեւելքէն արեւմուտք կը լսուէր»: Ճանապարհին, Վրժանի գոռոցից դեւերը սարսափահար են լինում ու փախչում: Մի անգամ էլ Ռոստոմը քնի մէջ լսում է Վրժանի գոռոցը, թէ՛ «հասիր, Ռոստոմ, Մալման գիտարաւ»: Կասկածից վեր է, որ այստեղ Վրժանը հայ էպոսի Ձէնով Օհանն է:

Ըստ երեւոյթին, *Շահնամէից* յայտնի «Նարիման» անունը ստուգարանելիս, պէտք է հասկանալ Նարի (հին հայոց մայր աստուածուհի Ծովինարի) մանուկ՝ Նարի գաւակ: Մեզ «Մանասար»ի բառացի պատճինումն է թւում ուսական *Իլիա Մուրումէց* էպոսի «Սվիատոգոր» անունը: Ստուգարանելու դէպքում ստանում ենք՝ «Մանասար» - սան (արեւ, սրբութիւն)³⁷ եւ սար, Սվիատոգոր – sviataia gora (սուրբ սար) կամ svetiashchaia gora (լոյս տուող սար) գուգահեռները:

Վրացական Ամիրանիանի էպոսի հերոս Ամիրանը վիշապասպան է, ինչպես հայոց Սանասարը: Նրա որոտընդոստ քայլերից սարսափում են վիշապները: Հիմնական գործառոյթը վիշապներին ոչնչացնելն է: Ունի հրեղէն, թեւաւոր ձի եւ երկուորեակ եղբայրներ: Նրան մութ աշխարհում օգնում է արծիւը, ինչպես եւ մեր ուսումնասիրուող հեքիաթների հերոսին: Նրա երկուորեակ եղբայրներն աւելի թոյլ են իրենից, ինչպես Բաղդասարը՝ Սանասարից³⁸:

Ամիրանի կերպարը հանդիպում է Ք.ա. Գ. հազարամեակի պեղածոյ նմուշներում (Մցխէթից յայտնաբերուած բրոնզէ գօտու, տրիալետեան արծաթէ գաւաթի վրայ եւլն.): էպոսի արեսագական տարրերակում, նա անաղարտ յղութեան ծնունդ է (ինչպես եւ Սանասարը): Աստուածային ծագումը վկայում են ուսերի վրայ պատկերուած արեւը եւ լուսինը: Մարմնի որոշ անդամներ ոսկուց են: Նման է սեւ ամպի, ինչը յուշում է լեռան գաղափարը: Նրան, ինչպես եւ հայկական էպոսի Փոքր Մհերին (արեգակնային Միհրին) հողը դժուարութեամբ է պահում իր վրայ: Ունի երկու եղբայր՝ Բաղրին (որի անունը, կարծես, հայոց Բաղդասարի աղաւաղուած ձեւը լինի) եւ Ուսիպին³⁹:

Սվիատոգորի ծանրութիւնը նոյնպէս հողը չի կարողանում տանել, սակայն ինքն էլ չի կարողանում հողի ծանրութիւնը տանել, որն ամփոփուած է խուրջինի մէջ: Փորձելով բարձրացնել այն, երկու ոտքով խրուում է հողի մէջ: Նա պառկում է լեռան վրայ, յաճախ ինքն էլ լին է: Բիլինաներից մէկում նա անուանւում է gorinich (= վիշապ)⁴⁰:

Այսպիսով, թէ՛ Սանասարը (Հին Կտակարանում նրա անունը վիշուում է Սարասար ձեւով), թէ՛ Ամիրանը (հակառակը կարդալիս, ստացւում է Նարիմա՝ «մա»)՝ շումէրական ծնունդ իմաստով), թէ՛ Սվիատոգորը միեւնոյն նախնական դիցաբանական կերպարի վերարտադրումներն են: Նրանց անունները հաւանաբար ձեւաւորուել են ինչ-որ սուրբ լեռան նկատմամբ եղած պաշտամունքից:

Ռուսական հեքիաթի մի տարբերակում⁴¹ արքայի կրտսեր որդին երիտասարդացնող խնձորների եւ կենդանի ջրի ետեւից ճանապարհ ընկնելուց առաջ հօրից նժոյգ է խնդրում: Հայրը նրան առաջարկում է վերցնել իր ախոռի 500 նժոյգներից ո՛րը կը կամենայ: Որդին ձիերից որ մէկի մէջքին խաչով խփում է, նրա ծունկը ծալւում է: Ճարահատեալ, գնում է դաշտերում ձի փնտռելու: Հանդիպում է մի պառաւի, որը նրան խորհուրդ է տալիս լեռան վրայ անթաղ ընկած դիւցազուն հսկային թաղել: Նա ունի երկաթէ 12 դռների ետեւում, պողպատէ 12 կողպէքով, 12 շղթայով պահուող ձի եւ մի թուր, որը 4 հոգի պատգարակներով են տանում: Հերոսը տէրտէրներից թոյլտուութիւն է ստանում թաղել հսկային, որն էլ նուիրում է նրան իր ունեցածը: Այս պատկերները Սասնայ ծռեր էպոսից ընթերցողին քաջ ծանօթ են: Այդ Ձէնով Օ-

հանն է, որ հորի մէջ ընկած Դաւիթին օգնութեան հասնելու համար, ձեռքը դնում է սպիտակ եւ կարմիր ձիերի մէջքին, բայց նրանք փորը տալիս են գետնին: Ձեռքը դնում է սեւ, հրեղէն ձիու մէջքին եւ նա՝ ոտքի վրայ մնալով, խոստանում է, որ եթէ իր հեծուորը «մէկ ոտ թալես գանգուն, չուր մէկէլ ոտ չուռ տաս մէկէլ գանգուն, կը հասցնեմ Դաւիթի կռուին»⁴²: Այդ պատանի Դաւիթն է, որ Մարայ Մելիքի դէմ կռիւ զնալուց առաջ հանդիպում է արտատէր պառաւին, որն էլ խորհուրդ է տալիս իր մեռած հօր ամուր թաքցրած Քուռկիկ Ջալալին հեծնել, Թուր կէծակին առնել, նոր գնալ կռիւ⁴³: Այդ Թուր կէծակին է, որ հասարակ մահականացուն չի կարող տեղաշարժել եւ միայն Սասնայ ծովածին-արեգակնածին հերոսներն են ի գօրու բանեցնել:

Ինչպէս տեսանք, Լալայեանի «Արա Գեղեցիկ»ը համատեղում է Հնդիրանական Տրիտալի կերպարին, որն իրանական դիցաբանութեան մէջ երրորդն է, ով արբեցուցիչ, անմահացուցիչ, երիտասարդացնող, թարմացնող ըմպելիք՝ հառմա է պատրաստել: Մենք պարզեցինք, որ Արա Գեղեցիկի փնտռած «աչքերի դեղը» խնձորն է: Հնդեւրոպական առասպելներում խնձորները (յաճախ՝ ոսկէ) անմահութիւն եւ երիտասարդութիւն էին պարգեւում: Յունական դիցաբանութեան մէջ Հեսպերիդների այգուց, ուր ոսկէ խնձորենին էր աճում, աղանիները Ջեւսին աստուածալին, անմահական ըմպելիք՝ ամբրոսիա էին տանում⁴⁴: Հին գերմանական առասպելաբանութիւնն անմահութեան խնձորները կապում էր պօչգիալի աստուած Bragi-ի հետ: Բառի նախաձեւը *b[h]rey «թափառել»ն է: Սակայն խօսքն ինչ-որ ըմպելիքի մասին է: Նախաձեւը ստուգաբանւում է որպէս «ըմպելիք պատրաստել»: Հին անգլերէնում՝ brēowan - «ըմպելիք եփել», հին գերմաներէնում՝ briuwan, լիտվերէն՝ birgelas - «գարեջուր»⁴⁵: Նախաձեւը, հնարաւոր է, ցոյց է տալիս որ խնձորը նոյնպէս հնագոյն ժամանակներում գործածում էին իբրեւ արբեցնող, անմահացնող ըմպելիք պատրաստելու միջոց: Սակայն դա ամենեւին չի նշանակում թէ հառմա առեղծուածալին բոյսը հենց խնձորենին էր: Բայց դա խօսակցութեան առանձին, ընդգրկուն թեմա է:

Կասկածից վեր է, որ Լալայեանի «Արա Գեղեցիկ»ի նախատիպն առնչւում է Սասնայ ծռեր հպոսին: Հնարաւոր է, որ նրա առասպելը պատմուել է հայ դիւցազներգութեան միջանկեալ ճիւղերից մէկում, որը մեզ ուղղակիօրէն չի հասել: Բայց աւելի հաւանական է, որ այդ նախատիպը մէկն է Մովինար աստուածուհու երկուորեակ զաւակներից, որոնք գուցէեւ սկզբնապէս երեքն են եղել: Եթէ Սանասարն է, եւ եթէ Չուարթի հայրը գորավար Հաւլունի թուրը ծովն է գցել տալիս, ապա

միանգամայն տրամաբանական է, որ հայ էպոսում Սանասարը թուր կէծակին ծովից է հանում, դեւ-վիշապից փրկած իր տիկնոջ՝ Զուարթ-Քառսուն-Ճիւղ Մամ Դեղձուն-արեգակի խորհրդով: Բայց գուցէ եւ նա ամենեւին էլ Սանասարը չէ, այլ Բաղդասարը, իբրեւ կրտսեր եղբայր կամ՝ երրորդ եղբայրը, որի մասին մեզ չեն պատմում էպոսի ասացողները:

Իսկ ո՞վ է թաքնուած Շամիրամի կերպարի տակ: Ռուսական հեքիաթի մի տարբերակում⁴⁶, ինչպէս ասացինք, ոսկէ խնձորների տիրուհի, չքնաղ թագուհու ոտքերից եւ ձեռքերից 30 տարով երիտասարդացնող ջուր է հոսում: Այդ թագուհին գեղեցկուհիներից կազմուած իր զօրքով 9 օր քնում է եւ արթնանում: Երբ հերոսը, նրա քնած ժամանակ, վերցնում է հրաշալի, կենդանի ջուրը եւ հեռանում, թագուհին արթնանում եւ սարսափելի գայրանում է, ոտքերը խփում է գետնին եւ բամբակայինով որոտում: Հեծնում է իր արագավազ ձին եւ հետապնդում տղային, իսկ երկիրը դողում է հեծեալի եւ երկվարի ոտքերի տակ: Հասնում է նրան, սրով հարուածում եւ դիպչում է ուղիղ կրծքին: Ապա հիանում է նրա գեղեցկութեամբ, ճերմակ ձեռքը դնում է վէրքին եւ անմահական ջրով կենդանացնում: Այս տեսարանն անշուշտ, լուսնային, աստղազարդ եւ ամպամած երկնքի, հեծեալ, անձրեւաբեր, լուսնային աստուածուհու պատկերացումն է: (Դադստանեան Շահ-Դիխուհու ճակատին փայլող աստղն էլ վկայում է, որ խօսքը գիշերային աստուածուհու մասին է): Նրա սուրը կայծակն է, գայլոյթը՝ երկնային որոտը: Պատկերը շատ է յիշեցնում հայոց մայր աստուածուհի Մովինարի նկարագրութիւնը. «նա ձիավարում է կամ, ինչպէս ասում են՝ խաղում, պարում է ամպերի մէջ մի հրեղէն ձիու վրայ: Նրա ձիու եւ առաւել եւս իր սեփական աչքերից կրակ է ցայտում: Նրա հրեղէն, լուսաւոր դէմքին ոչ ոք չի կարող նայել, քանզի նա միշտ քօղ է կրում»⁴⁷: «Մութ, ակնակիր գիշերներին, յանկարծակի, հանում է գլուխը ամպերի տակից... վայրկեանական լոյսով լուսաւորելով ամբողջ աշխարհը՝ սար, ձոր եւ անտառ»⁴⁸: Մասնայ ծռեր էպոսի Սանասար եւ Բաղդասար պատմում (պատմել է մոկացի Սախօն, գրի է առել Սարգիս Հակոբնին), երբ Սենեքերիմ թագաւորի հարկահանները գալիս են հայոց աշխարհ եւ «թագաւորու քոչկու սարի առջէն, որ կ'ընցնեն, լուսմ անունց իրեւաց. ըրչկըցըն, ի՞նչ տրանըն-անցկուն խորոտ աղջիկ մ'իրեւաց, արեւուն կ'ըսէր. «Դու դուս մ'ըլլիր, իս դուս ըլլիմ»: Աղջրկ ընցկուն խորոտ, վուր տրանուչորս հաւուր լուսնրկի կը նմանի, վուր եօթ սարի իտեւէն դուս կու գայ»⁴⁹: Ակնյայտ է, որ այստեղ Մովինարը նոյնացուել է լուսնին: Այդ ամէն ինչի նախամայր Մովինարն է հրապուրում իր գաւակներից կրտսերի գեղեցկութեամբ ու

խիզախութեամբ, այդ նա է ծերունի արքայի «աչքերի դեղ» - հրաշք խնձորների այգու պահապանը:

Արա Գեղեցիկի «խակական նկարագիրը բոլորովին մթագնած եւ հնութեան եւ մթութեան կեղեւով պատուած է: Համեմատական քննութիւնը միայն կրնայ աւերը գէթ չափով մը շտկել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ ընել», գրել է Մատիկեանն իր *Արայ Գեղեցիկ* ընդարձակ մենագրութեան մէջ⁵⁰: Յայտն գիտական աշխարհում Արայի կերպարի «նախնականը գէթ մերձաւոր գծերով մատնանիշ անելու» հարցում ցուցաբերած հիմնական միտումն այն է, որ նա համարուում է մեռնող եւ յարուցիւն առնող աստուած: Մինչդեռ Լալայեանի աւանդովէպում Արայի այդ յատկանիշի վերաբերեալ հեռաւոր ակնարկ անգամ չի նշմարուում: Ընդհակառակը, Արան դարնանը մեռնում է, չնայած այն հանգամանքին, որ հին աշխարհից յայտնի բոլոր մեռնող եւ յառնող աստուածներն էլ տարուայ այդ եղանակին յարուցիւն են առնում⁵¹: Աւելին, ինչպէս *Պորենացու* եւ *Անանունի մօտ*, այնպէս էլ այս գրոյցում, խօսք չկայ նրա յարուցիւն առնելու մասին: Վիճարկելի կարող է համարուել, թերեւս այն հանգամանքը, որ Արան «գմուտ զուշ»ի կամ վաճառականի օգնութեամբ փրկուում է հանդերձեալ աշխարհից, բայց դա բաւական չէ նրան մեռնող եւ յարուցիւն առնող աստուած համարելու համար, քանզի հորը նետուած եւ լոյս աշխարհ ելած կերպարների կարելի է հանդիպել նաեւ հայկական այլ հեքիաթներում, որոնք միանգամայն այլ մոտիւներ են ներկայացնում: Ամէնակարեւորը՝ չի նկատուում Արա Գեղեցիկի կապը բուսականութեան հետ, ինչը փաստուած է հին աշխարհի բոլոր մեռնող եւ յարուցիւն առնող աստծոյ կերպարներում:

Ռազմի դաշտում Արայի սպանութիւնը հնարուած է, նրա եւ նրանով հրապուրուած կնոջ անունը՝ նոյնպէս: Ինչպէս հեքիաթների սիւժէներն են ցոյց տալիս, Շամիրամի նախատիպը պատերազմի դուրս գալուց յետոյ ամուսնանում է: Աւելին, պատերազմը չի էլ կայանում: Ակնյայտ է, որ Լալայեանի գրառած պատումն արհեստականօրէն նմանեցուել է *Պորենացուց* եւ *Անանունից* աւանդուած սիւժէին: Ըստ երեւոյթին, դրա համար հիմք է ծառայել այն ընդհանրութիւնը, որ պատմական Շամիրամն էլ իր զօրքով եկել էր Արա Գեղեցիկի սիրուն տիրանալու համար: Այս տեսակէտի դէմ հակափաստարկ կարող է ծառայել սոսկ այն հանգամանքը, որ ծերունի արքայի «աչքերի դեղ»ը գտնուում է Շամիրամի հրաշք այգում, ինչը յիշեցնում է ասորի թագուհու կախովի պարտէզները, որոնք աշխարհի եօթ հրաշալիքներից մէկն են համարուել: Բայց այդ գուգահեռն, ինչպէս տեսանք՝ թուաց-

եայ է: Նրա կերպարի տակ հին Հայոց գերամեծար մայր աստուածուհին է թաքնուած:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ «Արա Գեղեցիկ, ասանդավէպ», գրի առաւ Ե. Լալայեան. տե՛ս՝ *Ազգագրական հանդէս, եօթներորդ տարի, IX գիրք, Թիֆլիս, 1902, էջ 144-150.*
- ² Skazki narodov Severnogo Kavkaza (Հիւսիսային Կովկասի ժողովուրդների հեքիաթներ), Ռոստով, 1959, էջ 241:
- ³ Narodnie russkie skazki A. N. Afanaseva (Ա. Ն. Աֆանասևի ռուսական ժողովրդական հեքիաթները), Մոսկուա, 1985, հտ. I, էջ 349-374:
- ⁴ Տիդրան Նաւասարդեան, *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, Տիֆլիս, 1882, գիրք 2րդ, էջ 1:
- ⁵ Գարեգին Սրուանձտեանց, *Երկեր*, հտ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1978, էջ 392:
- ⁶ Ռոզա Գրիգորեան, «Գեղարքունիք», *Հայ ազգագրութիւն եւ բանահիւսութիւն*, հտ. 14, Երևան, 1983, էջ 84-92, 150:
- ⁷ E. G. Kagarov, Kult fetishei. rastenii i zhivotnikh v drevnei Gretsii (Ֆետիշների, բոյսերի եւ անասունների պաշտամունքը հին Յունաստանում), Մանկտ Պետերբուրգ, 1913, էջ 164:
- ⁸ Հայր Ղեւոնդ վ. Ալիշան, *Հայ ժուսակ կամ հայկական բուսարատութիւն*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1895, էջ 253:
- ⁹ Նաւասարդեան, *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*, Երևան, 1889, գիրք 5րդ, էջ 36:
- ¹⁰ Դոկտ. Հ. Աղեքսանդր վ. Մատիկեան, *Արայ Գեղեցիկ. համեմատական-քննական ուսումնասիրութիւն*, Ազգային Մատենադարան, ՃԻԶ., Վիեննա, Միսիթարեան տպարան, 1930, էջ 41:
- ¹¹ Հոմերոս, *Ոդիսական*, հին յունարէնից թարգմանեց Համազասպ Համբարձումեանը, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, 1988, էջ 178-179:
- ¹² Գրիգոր Ղափանցեան, *Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը*, Երևան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատարակչութիւն, 1944, էջ 20:
- ¹³ Վարդան Պետոյեան, *Սասնայ ազգագրութիւնը*, Երևան, 1965, էջ 381:
- ¹⁴ Սրուանձտեանց, էջ 347:
- ¹⁵ Արամ Ղանալանեան, *Աւանդապատում*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1969, էջ 3-4:
- ¹⁶ Mifi narodov mira (աշխարհի ժողովուրդների առասպելները), հտ. II, Մոսկուա, 1992, էջ 477:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 478:
- ¹⁸ Թ. Մուրադեան, *Համէջնցի հայեր*, Թիֆլիս, 1910, էջ 80:
- ¹⁹ T. Gamkrelidze i Viacheslav Ivanov, *Indoeuropeiskii yazik i indoeuropeitsi* (հնդեւրոպական լեզուն եւ հնդեւրոպացիները), Թրիֆլիս, 1984, էջ 563:
- ²⁰ Սրուանձտեանց, էջ 276:
- ²¹ Մանուկ Աբեղեան, «Հայ վիպական բանահիւսութիւն», *Երկեր*, հտ. Ա., Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1966, էջ 77:
- ²² Նոյն:
- ²³ Սրուանձտեանց, էջ 195:
- ²⁴ Աբեղեան, հտ. Ա., էջ 415:
- ²⁵ Mifi narodov, հտ. II, էջ 560:

- ²⁶ Րիչիները *Ռիգվեդայի* հիմների ստեղծողներն էին:
- ²⁷ *Mifi narodov*, Հտ. II, էջ 525:
- ²⁸ Նոյն, էջ 526:
- ²⁹ Նոյն, էջ 285:
- ³⁰ Նոյն, էջ 526:
- ³¹ Համարում է, որ այս առասպելի հիմքում պատմական փաստ է ընկած, ըստ որի, Փարիզուն-Տրայտանը սպանել է արարական արքայազն, օտար նուաճող, բռնակալ Ջոհակին: Հայ աղբյուրներում Տրայտանը համընկնում է Տիգրան թագաւորի, իսկ Աժի Դահակը՝ Աժդահակի կերպարներին: Ենթադրում է նաեւ, որ այս վիշապի սպանութիւնն իրանցիների հետ կապուած է նոր տարուայ գալստեան առնչուող հաւատալիքներին, երբ ազատագրում են ջրերը, դադարում է երաշտը եւ ըն (Mifi narodov, Հտ. II, էջ 523): Կարծիք կայ նաեւ թէ Տրիտան եւ Տրայտանը իրարից տարբեր պատմական դեմքեր են (Avesta. Izbrannie gimni iz Videvgata [Աւեստա. ընտիր օրհներգեր Վիդեւգատայից], աւեստայերէնից թարգմանութիւնը՝ Իւան Ստերլին-Կամենսկու, Մոսկուա, 1993):
- ³² Զրադաշտականների կանաչաչեայ Հաոմա աստուածը բուժում էր մարդկանց, պաշտպանում՝ անասուններին, կանխում էր երաշտը եւ սովը (Mary Boyce, Zoroastriiti. veronaviia i vobichai [զրադաշտականներ, հաւատալիքներ եւ սովորույթներ], Մոսկուա, 1998, էջ 12:)
- ³³ *Mifi narodov*, Հտ. II, էջ 526:
- ³⁴ Ֆիրդուսի, *Շահնամէ*, Երեւան, 1975:
- ³⁵ *Մանայ ծուեր*, խմբագրեց պրոֆ. դր. Մանուկ Աբեղեան, աշխատակցութեամբ՝ Կարապետ Մ. Օհանջանեանի, Երեւան, Պետական հրատարակչութիւն, 1936, էջ 546:
- ³⁶ Սրուանձտեանց, էջ 464-465:
- ³⁷ Հնդեւրոպական մի շարք լեզուներում «արեւ» բառը sun (կամ son) արմատով է դրսեւորւում: Այսպէս, միջին ուսերէնում՝ sunnō, հին գերմաներէնում՝ sunna (գերմաներէնում՝ Sonne), հին անգլերէնում՝ sunne (անգլերէնում՝ sun), հին հնդկերէնում՝ śóna (լուսարաց) (Gamkrelidze i Ivanov, էջ 684):
- ³⁸ Յարութիւն Մարտիրոսեան, *Գիտութիւնն սկսում է նախնադարում*, Երեւան, «Սովետական գրող», 1978, էջ 34:
- ³⁹ *Mifi narodov mira*, Հտ. I, Մոսկուա, 1991, էջ 68:
- ⁴⁰ Նոյն, էջ 421:
- ⁴¹ *Narodnie russkie skazki*, էջ 364:
- ⁴² *Մասունցի Դաւիթ*, Երեւան, «Լոյս», 1981, էջ 235-236:
- ⁴³ Նոյն, էջ 219:
- ⁴⁴ *Mifi narodov*, Հտ. II, էջ 258:
- ⁴⁵ Gamkrelidze i Ivanov, էջ 643:
- ⁴⁶ *Narodnie russkie skazki*, էջ 355:
- ⁴⁷ Մանուկ Աբեղեան, «Հայ ժողովրդական հաւատքը», *Երկեր*, Հտ. Է., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1975, էջ 70:
- ⁴⁸ Գրիգոր Բալասանց, *Ռոստոմ եւ Սարման*, Թիֆլիս, 1896, էջ 7:
- ⁴⁹ *Մանայ ծուեր*, էջ 307-308:
- ⁵⁰ Մատիկեան, էջ 173:
- ⁵¹ James Frazer, *Zolotaiia vetv. Umiraiushchie i voskresaiushchie bogi rastitelnosti* (ոսկեայ ճիւղ. բուսականութեան մեռնող եւ յառնող աստուածներ), թողարկում III, Մոսկուա, 1992:

YERVAND LALAYAN'S "ARA GEGHETSIK" IN POPULAR FAIRY TALES
(Summary)

GAGIK MARTOYAN

The author highlights the mythological concepts of some ancient peoples through a comparison of the popular fairy tale called "Ara geghetsik" with fairy tales of Daghestani and Russian origins, as well as with several other Armenian fairy tales with similar themes. The fairy tale was first transcribed by the renowned ethnographer Yervand Lalayan and published in 1902. In his analogy, the author relies on Indo-Iranian and Indo-Arian literary sources and relevant mythological characters, as well as goddesses symbolizing darkness, eternity, life and death.

The fairy tale is about an ailing king whose eyesight is weakened by age. The king sends his three sons to find the apple that will cure his eyesight. Only the youngest son succeeds in getting the apple, so his envying brothers throw him into a well which has a gate to the "dark world" or the underworld. The young hero kills the devils that have threatened that "dark world". The grateful king of this underworld in response helps him return to his country.

Other similar fairy tales differ in details: the ailing king's eyesight or health; the apple; the queen who owns the apple; the relationship established between her and the youngest hero; the dark world; the devils or the dragons; the way the hero returns to his fatherland.

Through identifying the different characters of these fairy tales with the mythological, legendary figures and gods and goddesses of these peoples, Martoyan draws parallel lines between them, their characteristics and their functions, thus highlighting some of the very basic concepts these ancient people had regarding the perception of daylight and night, the magic powers of nature certain animals and trees.